

## بررسی شاخصه های اخلاق زیستی کشتار حیوان از منظر آموزه های اسلامی

(تاریخ دریافت ۱۳۹۸/۱۱/۱۵، تاریخ تصویب ۱۳۹۹/۰۳/۱۲)

دکتر میرجعفر طباطبایی چهاربرج<sup>۱</sup>

عضو شورای پژوهشی مرکز توسعه پژوهش های بین رشته ای معارف اسلامی و علوم سلامت  
عضو هیات علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی تبریز

دکتر حسین جلائی نوبری

عضو شورای پژوهشی مرکز توسعه پژوهش های بین رشته ای معارف اسلامی و علوم سلامت  
استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی تبریز

اکبر ساجدی

عضو شورای پژوهشی مرکز توسعه پژوهش های بین رشته ای معارف اسلامی و علوم سلامت  
دانشیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی تبریز

### چکیده

انسان برای ادامه حیات روی این کره خاکی ناگزیر از بهرمندی از طبیعت است. نقش حیوانات در تامین بخش مهمی از سبد غذایی انسان در سلامت جسمی و روحی انسان بر کسی پوشیده نیست. هر دین و آیینی پیروان خود را به رعایت قوانین، حقوق و اخلاقیاتی در باب استفاده از طبیعت به معنای اعم، و کشتار حیوان به معنای اخص راهنمایی کرده است. در این میان آموزه های اسلامی جامعیت، ظرافت و کاملیتی دارند که کمتر در دیگر ادیان و مذاهب دیده می شود. نویسندگان این مقاله با تحقیق کتابخانه ای و جستجو در منابع روایی و فقهی، شاخصه های اخلاق زیستی کشتار حیوان را مورد پژوهش قرار دادند و به این نتیجه رسیدند که اخلاقیات زیستی کشتار حیوان در آموزه های اسلامی در سه بخش، قبل ذبح، حین ذبح و بعد ذبح قابل بررسی است. تمام این شاخصه ها بر کاستن آزار و رعایت حقوق حیوان تاکید دارند.

واژگان کلیدی: کشتار حیوان، اخلاق زیستی، حقوق حیوان، آموزه های اسلامی

## بخش اول: کلیات

با عنایت به جامعیت دین مبین اسلام و اهتمام آن برای پاسخ‌گویی به تمام نیازهای روحی و جسمی بشری، مسئله تامین سلامت روحی و جسمی انسان نیز یکی از مسائل جدی مورد اهتمام اسلام می‌باشد. در راستای تامین سلامت روحی و جسمی انسان، در باب تغذیه مسائلی مطرح می‌باشد که چگونگی کشتار حیوانات حلال گوشت و رعایت برخی امور که بخشی از آنها به سلامت روحی و اخلاقی، و بخش دیگر به سلامت جسمی بشر مربوط می‌گردد، از آن جمله است. در شریعت مقدس اسلام در خصوص ذبح و کشتار حیوانات دستورهای آمده است که عدم مراعات آنها بعضاً موجب حرمت آن حیوان خواهد شد. واجبات ذبح که در فقه شیعه آمده است و کلاً مستند به آیات قرآن و روایات پیامبر و ائمه اطهار علیهم السلام می‌باشد، به قرار زیر است:

۱. مسلمان بودن ذبح‌کننده؛
  ۲. استفاده از چاقوی آهنی برای ذبح؛
  ۳. رو به قبله قرار دادن حیوان هنگام ذبح؛
  ۴. ذکر نام خدا به هنگام ذبح؛
  ۵. ثبوت حیات حیوان قبل از ذبح. (خمینی، رساله توضیح المسائل، ج ۲، ص ۵۸۰)
- در فقه شیعه در کنار ذکر واجبات شرعی ذبح، از ذکر مسائل اخلاقی، تربیتی، بهداشتی و نیز اخلاق زیستی و حقوق حیوانات نیز غفلت نشده است که این دسته از توصیه‌ها غالباً در قالب احکام مکروه و مستحب یا به عبارت دیگر مکروهات و مستحبات ذبح بیان گردیده است. پژوهش حاضر قصد دارد ضمن دسته‌بندی، این دست از آموزه‌های اسلامی را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد.

## بند اول: بهرمندی از طبیعت آری، ولی مشروط و محدود

اگر انسان بخواهد به زندگی در زمین ادامه دهد، ناگزیر باید از طبیعت بهرمند شود. انسان گاهی از طبیعت به صورت بی‌حد و حصر و بدون قانون و ضابطه بهرمند می‌شود و گاهی این بهرمندی محدود به حدود و شرایطی است. این حق طبیعی انسان است که از طبیعت با رعایت

حدود و شرایطی به‌رمنند شود. مثلاً اگر انسان برای ادامه حیات به استفاده از گیاهان نیازمند است، استفاده بی‌رویه از این عنصر طبیعی به ضرر خود انسان تمام خواهد شد، لذا او به کمک یافته‌های عقلانی و داده‌های وحیانی قوانینی را در استفاده از آن مراعات کرده، صلاح خود و گیاه را به دست می‌آورد. در کشتار حیوان نیز قضیه به همین منوال است. این که انسان گوشت نخورد و از غذاهای حیوانی تغذیه نکند، شدنی نیست. او ناگزیر باید از حیوان استفاده کند، اما نباید استفاده انسان از حیوان بدون هیچ قانون و حد و مرزی باشد. طبیعی است که عقل و وحی می‌توانند حد و مرز این استفاده را مشخص کنند. استفاده از گوشت حیوان بدون کشتن حیوان ممکن نیست و عقلای عالم این کشتار را عملی غیراخلاقی و غیرانسانی تلقی نمی‌کنند. (ساجدی و همکاران، رویکرد اخلاقی فقه شیعه به ذبح حیوان، ص ۱۳۰)

صاحب جواهر درباره کرم ابریشم که استفاده از آن به کشتنش منوط است می‌نویسد:  
و لکن إذا جاء وقتها جاز تجفیف جوزها فی الشمس و إن أدى ذلك إلى هلاکها تحصیلاً للغرض المطلوب منه و للسیرة المستمرة علیه فی سائر الأعصار و الأمصار. (نجفی، جواهر الکلام، ج ۳۱، ص ۳۹۷) هنگامی که کرم ابریشم به دور خود پيله تنید و زمان بهره‌برداری آن فرا رسید، جایز است پيله‌ها را در آفتاب خشک کنند، گرچه سبب هلاکت کرم ابریشم شود؛ زیرا استفاده درست و بهینه از پيله‌ها متوقف بر از بین بردن آن است و سیره مستمر عقلا در تمام زمان‌ها و مکان‌ها چنین است.

### بخش دوم: دسته‌بندی شاخصه‌های اخلاقی

در آموزه‌های اسلامی برای کشتار حیوان توصیه‌های فراوانی صادر شده است که در یک نگاه ساده می‌توان آن‌ها را در قالب سه دسته، تقسیم‌بندی نمود:

الف. توصیه‌های مربوط به قبل از عملیات ذبح، ب. توصیه‌های مربوط به حین از عملیات ذبح و ج. توصیه‌های مربوط به بعد از عملیات ذبح.

#### بند اول: توصیه‌های مربوط به قبل از عملیات ذبح

##### ۱. کشتار حیوان در مقابل حیوانی دیگر

یکی دیگر از مسائل اخلاقی این است که حیوانی در مقابل چشمان حیوانات دیگر و هم نوعان خود ذبح نشود. چرا که چنین اقدامی کاملاً غیر اخلاقی و ناجوانمردانه است؛ چون از طرفی حیوانی که ذبح می‌شود در مقابل هم نوعان خود تحقیر می‌شود و از طرف دیگر حیوانات دیگر می‌ترسند. از آموزه‌های اسلامی به خوبی برمی‌آید که حیوانات از نوع رفتاری که با آن‌ها می‌شود آگاهند. حیوانات محبت، احترام و یا بدی و بدرفتاری را درک می‌کنند. (ساجدی و همکاران، رویکرد اخلاقی فقه شیعه به ذبح حیوان، ص ۱۳۲) از جمله شواهدی که بر درک مسائل غیر مادی حیوان دلالت می‌کند، روایت ابی حمزه از امام سجاد (ع) است. حضرت در این روایت می‌فرماید: «معرفتها بالموت؛ یعنی از جمله ادراکات حیوان آگاهی بر مرگ است». (کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۵۳۹) آن‌ها می‌دانند که روزی زندگی در دنیا تمام شده و مرگ فرا می‌رسد، هر چند از چگونگی مردن و آن چه پس از مرگ اتفاق می‌افتد آگاهی ندارند. همان گونه که در روایتی از امام صادق (ع) نقل شده که فرمودند:

لو عرفت البهائم من الموت ما تعرفون ما أكلتم منها سمياً قطاً. (شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۲۸۸)

اگر آگاهی حیوان از مرگ همانند آگاهی شما انسان‌ها می‌بود هیچ یک از آن‌ها هرگز چاق و فربه نمی‌شدند.

در باب مکروهات ذبح چنین آمده است: انانی ومطالعات فرسنگی  
عَنْ عِيَاثِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع أَنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع قَالَ: لَا تَذْبَحِ الشَّاةَ عِنْدَ الشَّاةِ وَلَا الْجَزُورَ عِنْدَ الْجَزُورِ وَهُوَ يُنْظَرُ إِلَيْهِ. (کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۲۲۹ - ۲۳۰)

از امام صادق علیه السلام نقل شده است که حضرت علی علیه السلام فرمود: گوسفند را در مقابل چشمان گوسفندان دیگر و یا حیوان حلال گوشت که ذبح می‌شود در مقابل چشم هم نوعان خود ذبح نشود.

البته اکثر فقها نظیر یحیی بن سعید، علامه حلی و دیگران (یحیی ابن سعید حلی، الجامع للشرایع، ص ۳۸۴، علامه حلی، قواعد الاحکام، ج ۳، ص ۳۲۲ و نجفی، جواهر الکلام، ج ۳۶، ص ۱۳۷) بر کراهت این کار تصریح فرموده‌اند، ولی برخی همانند شیخ طوسی (شیخ طوسی،

النهاییه، ص ۵۸۴) حکم به حرمت داده است. (ساجدی و همکاران، رویکرد اخلاقی فقه شیعه به ذبح حیوان، ص ۱۳۷)

## ۲. کشتار شبانه حیوان

یکی دیگر از مکروهات ذبح کشتار شبانه حیوان است، مگر اینکه اضطراری نظیر خوف تلف شدن حیوان یا تلف شدن انسان‌هایی که به گوشت آن نیازمند می‌باشند.

از آنجایی که معمولاً شب زمان استراحت انسان‌ها و حیوانات است و حیوانات و انسان‌ها خستگی فعالیت و تلاش روزانه را با استراحت در شب از تن بیرون می‌کنند از این رو مکروه و ناپسند است که در شب استراحت و آرامش شبانه حیوانات را به هم زده و در زمان استراحت آن، اقدام به ذبح شود؛ چرا که حیوان هم حق استراحت دارد و این استراحت حق حیوان است و این کراهت بیشتر ناظر به اخلاق زیستی بوده و اسلام، حتی حیوان را برای استراحت شبانه و استفاده از شب برای استراحت، و مصونیت از خطر محفوظ می‌دارد.

به هم زدن استراحت حیوان خلاف مروت و جوانمردی می‌باشد مگر اینکه اضطراری در بین باشد، مثلاً مواردی پیش آید که در صورت عدم ذبح شبانه حق مهمی پایمال خواهد شد، نظیر تلف شدن حیوان یا متضرر شدن کسانی که به گوشت آن نیازمند هستند. که در این صورت‌ها کراهت برطرف می‌شود.

در این خصوص روایات متعددی وجود دارد که به ذکر دو مورد اکتفا می‌شود:

عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرٍو عَنْ جَمِيلِ بْنِ ذَرَّاجٍ عَنْ أَبَانَ بْنِ تَغْلِبَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: كَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ يَأْمُرُ غُلَمَانَهُ أَنْ لَا يَذْبَحُوا حَتَّى يَطْلُعَ الْفَجْرُ (کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۲۳۶)

ابان بن تغلب گوید: امام صادق علیه السلام فرمود: امام سجّاد علیه السلام به برده‌های خود دستور می‌داد که حیوانی را ذبح نکنند تا این که فجر طلوع کند.

در روایت دوم که از همان سند از امام سجّاد علیه السلام نقل شده به این مطلب که شب برای استراحت است، نیز تاکید شده است.

عَنْ أَبَانَ بْنِ تَغْلِبَ قَالَ سَمِعْتُ عَلِيَّ بْنَ الْحُسَيْنِ ع وَهُوَ يَقُولُ لِغِلْمَانِهِ لَا تَدْبَحُوا حَتَّى يَطْلُعَ الْفَجْرُ فَإِنَّ اللَّهَ جَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا لِكُلِّ شَيْءٍ قَالَ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ فَإِنْ خِفْنَا فَقَالَ ع إِنَّ خِفْتَ الْمَوْتَ فَادْبَحْ. (کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۲۳۶)

ابان بن تغلب می‌گوید از امام سجاد علیه السلام شنیدم که به غلامان خود دستور می‌داد شب و قبل از اذان صبح حیوان را ذبح نکنید چون خداوند عز و جل شب را برای آرامش همه چیز قرار داده است، ابان بن تغلب می‌گوید: گفتم فدایت شوم اگر بترسم چه کنم؟ امام فرمود: اگر خوف مرگ برای حیوان یا کسانی که نیازمند گوشت آن هستند در میان باشد آنگاه ذبح کن.

### ۳. عدم کشتار حیوانی که خودش پرورش داده است

یکی دیگر از مسائل اخلاقی که در ذبح حیوان مورد توجه می‌باشد این است که مکروه است حیوانی را که خود انسان آن را پرورش داده ذبح کند.

حیوانی را که انسان مدتی آن را پرورش می‌دهد نوعی علاقه متقابل عاطفی بین انسان و حیوانی که تحت تربیت و پرورش انسان می‌باشد به وجود می‌آید.

در صورت ذبح آن حیوان توسط پرورش دهنده‌اش، چه بسا ممکن است انسان بعد از مدتی یا برای مدتی دچار ناراحتی‌های مختلف از آن ناحیه شده و یا دچار عذاب وجدان شود یا اینکه این امر بابی شود تا اینکه روابط عاطفی آن شخص و افراد خانواده‌اش و یا افراد تحت تربیتش تحت تاثیر این مسئله قرار گیرد یا اینکه شخص به مرور زمان دچار قساوت قلب شده باشد.

بر این اساس برای جلوگیری از پیامدهای منفی احتمالی آن طبق روایتی از امام رضا علیه السلام از اینکه شخص حیوانی را خودش پرورش داد ذبح کند نهی شده است، ولی لحن روایات بیانگر کراهت این امر است نه حرمت آن.

از طرفی دیگر حیوانی که تحت تربیت شخصی قرار می‌گیرد و مدت‌ها از دست صاحبش یا تربیت کننده اش آب و علف دریافت می‌کند و به دست آنان به چشم امید می‌نگرد و به نوعی وابستگی به آن دست‌ها احساس می‌کند ناگهان در همان دست‌ها کارد با چاقوی تیز می‌بیند و توسط همان دست‌ها ذبح می‌شود خلاف مروت و جوانمردی و عاطفه است.

مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الصَّفَّارِ عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ يَزِيدَ عَنْ يَحْيَى بْنِ الْمُبَارَكِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَبَلَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَيْلِ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ ع قَالَ: قُلْتُ لَهُ كَانَ عِنْدِي كَبْشٌ سَمَّيْتُهُ لِأُضْحَى بِهِ فَلَمَّا أَحَدْتُهُ وَ أَضَجَعْتُهُ نَظَرْتُ إِلَى فَرَحِمَتِهِ وَ رَفَقْتُ لَهُ ثُمَّ إِنِّي ذَبَحْتُهُ قَالَ فَقَالَ مَا كُنْتُ أَحِبُّ لَكَ أَنْ تَفْعَلَ لَأُتْرِكَنَّ شَيْئاً مِنْ هَذَا ثُمَّ تَذَبَحُهُ. (حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۴، ص ۹۱-۹۲)

محمد بن فضیل از امام رضا علیه السلام نقل می‌کند می‌گوید به امام رضا عرض کردم من قوچی داشتم که آن را برای سر بریدن و یا قربانی کردن چاق کرده بودم، هنگامی که او را گرفته و برای ذبح روی زمین خوابانیدم حیوان نگاهی به من کرد که من به او احساس ترحم کرده و دلم به حال حیوان سوخت، اما با این وجود آن را ذبح کردم! حضرت فرمود: من این کار به تو را نمی‌پسندم و دوست ندارم پرورش دهنده حیوانی باشی و آن را ذبح کنی.

### بند دوم: توصیه‌های مربوط به حین از عملیات ذبح

#### ۱. کندن پوست و پر حیوان بعد از جان دادن کامل

هر حیوانی بعد از ذبح پوست یا پرهایش کنده می‌شود تا برای استفاده آماده گردد. این مسئله کاملاً جنبه اخلاقی دارد؛ چرا که کندن پوست یا پره‌ای حیوان قبل از جان دادن کامل، یک رفتار کاملاً بی‌رحمانه و فجیع به شمار می‌رود و نوعی شکنجه است که حقوق حیوان را پایمال می‌کند. شریعت اسلام این عمل را منع کرده و در صورت چنین اتفاقی خوردن چنین گوشتی را تحریم می‌کند.

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى رَفَعَهُ قَالَ قَالَ أَبُو الْحَسَنِ الرِّضَاعُ إِذَا ذُبِحَتِ الشَّاءُ وَ سُلِخَتْ أَوْ سُلِخَ شَيْءٌ مِنْهَا قَبْلَ أَنْ تَمُوتَ لَمْ يَجِلْ أَكْلُهَا. (کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۲۳۰)

از امام رضا علیه السلام نقل می‌شود که فرمود: اگر گوسفندی ذبح شود و قبل از آنکه بمیرد تمام یا بخشی از پوست آن کنده شود خوردن آن حلال نیست. البته این حکم عام است و اختصاص به گوسفند ندارد.

## ۲. قطع نخاع حیوان قبل از جان دادن کامل

یکی دیگر از مکروهات ذبح که کراهت شدید نیز دارد، قطع نخاع حیوان قبل از موت آن است. این امر بیشتر برای حفظ سلامت و حفظ کیفیت گوشت حاصله است.

أَبُو عَلِيٍّ الْأَشْعَرِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْجَبَّارِ عَنْ صَفْوَانَ عَنْ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ مُحَمَّدِ الْحَلَبِيِّ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: لَا تَنْخَعُ الدَّبِيحَةَ حَتَّى تَمُوتَ فَإِذَا مَاتَتْ فَأَنْخَعُهَا. (کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۲۲۹)

محمد حلبی گوید: امام صادق علیه السلام فرمود: نخاع دام را قطع مکن تا موقعی که جان بدهد. بعد از آن که جان داد، نخاع و گردن دام را قطع کن.

در روایت دیگری چنین ذکر شده است:

وَعَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَنَّهُ سُئِلَ عَمَّنْ يَنْخَعُ الدَّبِيحَةَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمُوتَ يَعْنِي كَسَرَ عُنُقِهَا قَالَ قَدْ أَسَاءَ وَلَا بَأْسَ بِأَكْلِهَا. (مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۲، ص ۳۲۸)

از امام صادق علیه السلام، در مورد شخصی که قبل از موت حیوان نخاع آن را قطع می‌کند پرسیده می‌شود، که حضرت می‌فرماید: این عمل زشت و نادرست است، اما خوردن چنین گوشتی جایز است.

یعنی عمل حرام است، اما خوردن گوشت حرام نیست.

## ۳. جدا کردن قسمتی از بدن حیوان قبل از جان دادن کامل

یکی دیگر از مواردی که باز جنبه اخلاقی را در مورد حیوانات در نظر گرفته است این است که جایز نیست قبل از مرگ کامل حیوان قسمتی از بدن حیوان جهت استفاده بریده شود در این صورت آن قسمت جدا شده حکم میته را دارد. مگر اینکه بریدن قسمتی از بدن حیوان برای اصلاح حیوان باشد که در این صورت اشکال ندارد ولی باز هم خوردن آن قسمت جدا شده جایز نیست.

مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ أَبِي نَصْرِ عَنْ الْكَاهِلِيِّ قَالَ: سَأَلَ رَجُلٌ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَ وَ أَنَا عِنْدَهُ عَنْ قَطْعِ آيَاتِ الْغَنَمِ فَقَالَ لَا بَأْسَ بِقَطْعِهَا إِذَا



كُنْتُ تُصَلِّحُ بِهَا مَالَكَ ثُمَّ قَالَ إِنَّ فِي كِتَابِ عَلِيٍّ عَ أَنْ مَا قُطِعَ مِنْهَا مَيْتٌ لَأُتِنَعَ بِهِ. (حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۴، ص ۷۱)

سهل بن زیاد از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند و می‌گوید در محضر امام علیه السلام بودم که مردی از آن حضرت در مورد قطع گوشت‌های اطراف گردن گوسفند پرسید حضرت فرمود: اگر برای اصلاح باشد، اشکالی ندارد. سپس فرمود در کتاب حضرت علی علیه السلام آمده است آن چه که از حیوان قطع می‌شود میته است و نباید از آن استفاده بشود.

#### ۴. ترک فرو بردن چاقو به گلو به جای بریدن آن

یکی دیگر از مسائلی که ناظر به مسئله اخلاق زیستی می‌باشد این است که موقع ذبح حیوان چاقو یا کارد را نباید در زیر حلق و پشت حلقوم آن فرو برده و حلقوم از پشت بریده شود؛ چون این کار نوعی شکنجه محسوب می‌شود.

در بخشی از روایتی که از امام صادق علیه السلام نقل شده، چنین آمده است:

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هَاشِمٍ الْجَعْفَرِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حُمْرَانَ بْنِ أَعْيَنَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الذَّبْحِ فَقَالَ إِذَا ذَبَحْتَ فَأَرْسِلْ وَ لَا تَكْنِيفٌ وَ لَا تَقْلِبِ السُّكَيْنَ لِتُدْخِلَهَا مِنْ تَحْتِ الْخُلُقُومِ وَ تَقْطَعَهُ إِلَى فَوْقِ ... (کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۲۲۹)

چاقو را از زیر حلقوم حیوان فرو نبر تا اینکه از پایین به بالا ببری ...

#### بند سوم: توصیه‌های مربوط به بعد از عملیات ذبح

##### ۱. باز گذاشتن دست و پای حیوان برای تسهیل دست و پا زدن

یکی دیگر از مسائلی که در ذبح باید مراعات شود دادن اجازه حرکت دادن دست و پا برای حیوان است. این مسئله جنبه اخلاقی دارد و هم جنبه بهداشتی. در جنبه اخلاقی گفتنی است شاید جلوگیری از واکنش و دست و پا زدن حیوان نوعی بی‌رحمی و خلاف اخلاق زیستی و حقوق حیوان باشد.

اما جنبه بهداشتی مسئله نیز مهم است. باز گذاشتن دست و پا بیشتر برای این است که در صورت تحرک و دست و پا زدن خون بیشتری از بدن حیوان تخلیه می‌شود و هر چه بیشتر خون تخلیه شود کیفیت گوشت حاصله بهتر خواهد بود.

مسأله حرکت به قدری مهم است که عدم حرکت ذبیحه هنگام ذبح خود نشان مرده بودن حیوان و میته بودن آن است. طبیعی است که بحث ذبح هنگامی مطرح است که ذبیحه، حیوانی زنده و حیّ بوده باشد. اگر حیوانی مرده را سر ببرند، حلال نخواهد بود. جدای از مسأله شرعی و فقهی، انسان‌ها طبیعتاً از حیوانی که مرده است، تجنب می‌کنند؛ چون زنده بودن حیوان عاملی برای جهیدن خون بوده، و در نتیجه باعث طراوت و خوش طعمی گوشت می‌گردد. خون در حیوانی که مرده است، به صورت لخته لخته درمی‌آید، و با بریدن سر، از آن جایی که قلب تپشی ندارد، به صورت طبیعی خارج نمی‌شود، از این رو هیچ انسانی آن را نمی‌پسندد. (ساجدی و همکاران، نشانه حیات ذبیحه، ص ۴۰)

در هر صورت در صورتی که حیوانی که می‌خواهیم ذبح کنیم گوسفند باشد، مستحب است دو پا و یک دست آن بسته شود و یک دست آن آزاد و باز گذاشته شود. اما در صورتی که گاوی ذبح می‌شود باید چهار دست و پای آن را بسته ولی دم آن باید باز و آزاد گذاشته شود. اما در صورتی که شتر کشته می‌شود دو دست آن تا زیر بغل باید بسته شود ولی دو پای آن باز گذاشته می‌شود.

و ولی در صورتی که پرنده یا مرغی ذبح می‌شود بعد از ذبح باید آن را رها کرد تا آزادانه بال و پر بزند و خون حداکثری از آن خارج شود.

روایت حمران بن اعین از امام صادق علیه السلام به این مطلب اشاره دارد:

وَعَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هَاشِمٍ الْجَعْفَرِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حُمْرَانَ بْنِ أَعْيَنَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الذَّبْحِ فَقَالَ إِذَا ذَبَحْتَ فَأَرْسِلْ وَ لَا تَكْتِفْ وَ لَا تَقْلِبِ السَّكِّينَ لِتُدْحِلَهَا تَحْتَ الْخُلُقُومِ وَ تَقْطَعَهُ إِلَى فَوْقِ وَ الْأَرْسَالُ لِلطَّيْرِ خَاصَّةً فَإِنْ تَرَدَّى فِي جُوبٍ أَوْ وَهَدَهُ مِنَ الْأَرْضِ فَلَا تَأْكُلْهُ وَ لَا تُطْعِمُهُ فَإِنَّكَ لَا تَدْرِي التَّرَدَّى قَتَلَهُ أَوْ الذَّبْحُ وَإِنْ كَانَ شَيْءٌ مِنَ الْغَنَمِ فَأَمْسِكْ صُوفَهُ أَوْ شَعْرَهُ وَ لَا تُمَسِّكَنَّ يَدًا وَ لَا رِجْلًا فَأَمَّا الْبَقْرُ فَأَعْقِلْهَا وَ أَطْلِقِ الذَّنْبَ وَ أَمَّا الْبَعِيرُ فَشُدَّ أَخْفَافَهُ إِلَى آبَاطِهِ وَ أَطْلِقْ رِجْلَيْهِ ... (حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۴، ص ۱۰ - ۱۱)

در نهایت عبارتی از مرحوم علامه مجلسی مولف کتاب بحار الانوار به نقل از کتاب مسالک مرحوم شهید ثانی آورده می‌شود (شهید ثانی، مسالک الافهام، ج ۱۱، ص ۴۹۱) که بسیار جامع بوده و در زمینه اخلاق زیستی نکات بسیار جالب و ارزنده‌ای را در بر دارد:

و قال فی المسالک قد بقی للذبح وظائف منصوصه ینبغی إلحاقها بما ذکر و هی تحدید الشفره و سرعه القطع و أن لا یری الشفره للحوین و أن یتقبل الذابح القبلة و لا یحرکه و لا یجره من مکان إلی آخر بل یترکه إلی أن یفارقه الروح و أن یساق إلی المذبح برفق و یضجع برفق و یرض علیه الماء قبل الذبح و یمر السکین بقوة «۵» و یجد فی الإسراع لیکون أوحی و أسهل. (مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۲، ص ۳۱۵)

مرحوم شهید ثانی در مسالک می‌فرماید: وظایف منصوصه و مستند در روایات دیگری نیز برای ذبح کننده باقی مانده است که شایسته است به آنچه که گفته شد اضافه گردد. و آن عبارت است از: تمیز کردن چاقو و کارد و سرعت دادن به عملیات ذبح تا حیوان زجر کمتری بکشد. کارد و چاقو برای حیوان نشان داده نشود. ذبح کننده خودش نیز علاوه بر حیوان رو به قبله باشد. حیوان را خیلی جابجا نکند و آن را بعد از ذبح روی زمین از جایی به جایی نکشد. بلکه باید رهایش کرد تا اینکه او از بدن آن خارج شود. وقتی حیوان به محل ذبح برده می‌شود با مهربانی برده شود. با مهربانی روی زمین خوابانده شود. قبل از ذبح به آن آب داده شود. کارد یا چاقو محکم به حلقوم آن بکشد و سعی کند که عمل ذبح به سرعت انجام گیرد تا مرگ برای حیوان آسان و سریع باشد.

### نتیجه‌گیری

آموزه‌های اسلامی در کنار پرداختن به قوانین، شریعت، بایدها و نبایدهای حقوقی و فقهی، از نکات ظریف اخلاقی و تربیتی غفت نموده است و اصولاً آموزه‌ها فقه و اخلاق را توأمان مطرح کرده‌اند و تفکیک این گونه مسائل بعدها در راستای کشف بهتر قوانین از سوی فقها و دانشمندان صورت گرفته است. از هر روی مرور و مطالعه روایات اسلامی در باب کشتار حیوان این نکات را معلوم و روشن می‌سازد که خداوند برای تمام موجودات من جمله حیوانات درک و شعوری قرار داده و طبیعتاً حق و حقوقی آنها در گردن انسان دارند و انسان

نمی‌تواند بدون رعایت آن دسته از حق و حقوق به بهره‌گیری بی‌قید و شرط از آنها بپردازد. این حقوق به قدری وسیع است که نمی‌توان همه آن‌ها را در حد مقاله مطرح کرد. این مقاله فقط به اخلاق زیستی حیوان در سه موعده قبل ذبح، حین ذبح و بعد ذبح پرداخته است. تمام این اخلاقیات بر کاستن آزار حیوان، حقوق حیوان و کرامت انسان تاکید دارند.



## منابع و مأخذ

۱. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، آل‌البیت، ۱۴۰۹.
۲. خمینی، روح‌الله، توضیح المسائل مراجع همراه با نظرات سیزده نفر از مراجع، تهیه و تنظیم: سید محمد حسین بنی‌هاشمی خمینی، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۸۳.
۳. ساجدی، اکبر، خیری، یوسف و نعمتی، جواد، «رویکرد اخلاقی فقه شیعه به ذبح حیوان»، فصلنامه پژوهشنامه مطالعات راهبردی علوم انسانی و اسلامی، شماره ۲۳، زمستان ۱۳۹۸.
۴. ساجدی، اکبر، عرفانی‌راد میر محسن و نعمتی جواد، «نشانه حیات ذبیحه؛ بررسی اعتبار حرکت حیوان و خروج خون در حلیت ذبیحه»، فصلنامه مطالعات حقوق، شماره ۳۲، تابستان ۱۳۹۸.
۵. شهید ثانی، زین‌الدین، مسالك الافهام، قم، موسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۳.
۶. شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، جامعه مدرسین، قم، ۱۴۱۳.
۷. علامه حلی، حسن بن یوسف، قواعد الأحکام فی معرفه الحلال و الحرام، جامعه مدرسین، قم، ۱۴۱۳.
۸. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، مصحح: علی‌اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷.
۹. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳.
۱۰. نجفی، حسن، جواهر الکلام، تحقیق: شیخ عباس قوچانی، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۴.
۱۱. یحیی بن سعید حلی، الجامع للشرائع، سید الشهداء، قم، ۱۴۰۵.
۱۲. شیخ طوسی، النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۴۰۰.



پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی  
پرتال جامع علوم انسانی